

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Hrvatski jezik i književnost i Engleski jezik i književnost

Aldea Budija

Feminizam u „Dnevniku“ Dragojle Jarnević

Završni rad

Doc. dr. sc. Ivan Trojan

Osijek, 2014.

Sažetak

Dragojla Jarnević hrvatska je spisateljica koja je svoje najveće djelo, Dnevnik, pisala za vrijeme ilirskog pokreta u kojem ju vjerno i dosljedno bilježila sve političke promjene u Hrvatskoj, ali i svoj privatni život. Dragojla je jedna od prvih žena u javnom životu 19. stoljeća koje su neovisne o muškarcu i koje se oslanjaju same na sebe. Kroz rad će se promatrati Dnevnik u cijelosti, politički kontekst koji on donosi, feminističku perspektivu koja leži u njemu te Dragojlin privatni život sam po sebi.

Ključne riječi: **dnevnik, ilirski pokret, feministička perspektiva, neovisnost**

1. Uvod

Hrvatski je romantizam književno-povijesno razdoblje koje se na hrvatskim prostorima pojavljuje u obliku ideje o jedinstvu hrvatskog naroda, njegove povijesti kroz ilirski preporod. Mnogi književnici svoje su ideje o jedinstvu, o važnosti i neovisnosti hrvatskog jezika pisali kroz domoljubne pjesme i putopise o ljepotama Hrvatske, u kojima su isticali svoje ideje, često puta zabranjivane i osuđivane od strane drugih većinskih naroda, u književnim časopisima svoga vremena: *Danica ilirska*, *Kolo* i dr. Književni rad hrvatskih pisaca za vrijeme romantizma bio je orijentiran isključivo prema domoljublju i podizanju nacionalne svijesti, idejama koje su bile iznesene metaforički kroz brojna književna djela.

U čežnji za domovinom, njezinim boljitkom i napretkom piše i jedna od prvih hrvatskih spisateljica, Dragojla Jarnević, u svom autobiografskom djelu „Dnevnik“. Jarnevićeva u *Dnevniku* detaljno opisuje svoj vlastiti život, ali i povijesna zbivanja koja su se dogodila tijekom njezinog života, te koja neizravno utjecala i na njezin daljnji razvoj i život. Bitno je napomenuti da se u Hrvatskoj romantizam rezultira kao ilirizam, odnosno nacionalni pokret u kojemu se Hrvati bore za svoj identitet i nacionalno prihvaćanje. Sama ta borba često je bila poticaj Jarnevićevoj da piše svoja stajališta i misli u obliku dnevničkih zapisa.

U seminaru ću se osvrnuti na njezin život i stvaralaštvo, kratko iznijeti izvadak iz njezinog *Dnevnika*, izdvojiti njezine feminističke ideje i naznake koje se očituju u djelu te kojima Jarnevićeva prikazuje ženu kao neovisnu i samostalnu osobu, što je itekako napredno u vremenu u kojemu ona živi (polovica 19. stoljeća) te spomenuti neke bitne odrednice autobiografske književnosti, kojoj nesumnjivo pripada i ovo književno djelo.

Riječ feminizam prvi put je zapisana 1837. godine u Francuskoj, a označavala je karakteristike žena. Kasnije je feminizam dobio obilježja doktrine koja se odnosi na širenje ideje o pravu i ulozi žena u društvu. Smatra se da je Hubertine Auclert, francuska odvjetnica, prva osoba koja je sebe nazvala feministicom, a riječ feminizam je uporabila u časopisu *La citoyenne* koji je počela izdavati 1881. godine. U engleskom jeziku, feminizam se počinje koristiti nakon Prve internacionalne konferencije žena u Parizu 1892. godine, a označavao je uvjerenja i promociju jednakih prava žena.¹

U nekim je definicijama feminizma naglašena potreba unaprjeđenja položaja žena. Takva određenja su karakteristična za feminizam 19. stoljeća.

Feministicom, odnosno feministom se može nazvati svatko tko svoja

¹ Eichner, C.J. *La citoyenne in the World: Hubertine Auclert and Feminist Imperialism.* (<http://fhs.dukejournals.org/cgi/content/abstract/32/1/63>; <http://www.spiritus-temporis.com/hubertine-auclert/> (8.9.2014.))

razmišljanja i djelovanja usmjerava prema redefiniranju i repozicioniranju uloga muškaraca i žena, odnosno svaka osoba koja preispituje tradicionalne spolne, rasne, etničke i klasne uloge.²

Pojam feminizam predstavlja jednu kongruentnu povijesno-logičku cjelinu veoma određenih ciljeva borbe za prava žena na svim poljima kulture i civilizacije, i njegova se povijesno-politička praksa kreće u luku od pokreta do teorije, i...on se utemeljuje i artikulira u polju jasnih izričaja što on jest i što želi biti...“³

U Hrvatskoj se feministički ideali počinju širiti kroz književna djela ženskih autorica, ali i muških književnika koji progovaraju o položaju žena u društvu. Feministički ideali i njihove naznake uočavaju se i u Jarnevićeve *Dnevniku*, što će biti prikazano u daljnjem seminarskom radu.

Pokret feminizma najveći odjek ima krajem 19. i početkom 20.stoljeća kada žene napokon dobivaju pravo glasa i kada se njihova uloga na društvenom i socijalnom planu i sustavu počinje uzdizati do gotovo zaslužene mjere. Uzevši u obzir njihovu potlačenost, njihovo nepriznavanje i požrtvovnost, žene svoju ulogu po mnogim feministicama nemaju ni dan danas, no brojnim istupima kojima nastoje skrenuti pozornost na ovo veliko društveno pitanje, uloga žena u društvu gotovo je izjednačena s ulogom muškaraca.

² https://bib.irb.hr/datoteka/524262.Kome_jo_netreba_feministika_pedagogija.pdf (8.9.2014.)

³ Bosanac, G. 2007. Umjesto predgovora: *antifeminizam kao intelektualni skandal (ili o suvremenom kompleksu Here)*. U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.) *Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse*. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str. 9.

Sadržaj:

1. Uvod.....	3
2. Analiza života i djelovanja Dragojle Jarnević i <i>Dnevnika</i>	6
3.1. Hrvatski romantizam i autobiografska proza.....	6
3.2. Biografija Dragojle Jarnević.....	8
3.3. Prema dnevničkim zapisima.....	10
3.4. Feministički pristup u <i>Dnevniku</i>	12
3. Zaključak.....	19
4. Izvori i literatura.....	20

2. Analiza života i djelovanja Dragojle Jarnević i *Dnevnika*

2.1. Hrvatski romantizam i autobiografska proza

Hrvatski romantizam je nacionalni, ali i književno-umjetnički, pokret koji se javlja u 19. stoljeću. Središnja ličnost hrvatskog romantizma, poznatog i kao ilirizam, je Ljudevit Gaj koji je sa svojim pristašama žestoko protresao hrvatski narod i budio ih kako bi ustali na svoje noge, počeli razmišljati svojom glavom i oduprli se mađarizaciji i germanizaciji.

Ljudevit Gaj objavljuje 1830. godine knjižicu *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja* u kojoj predlaže novu grafiju kojom bi se ujednačilo pisanje glasova koji su se dotad pisali u nekoliko inačica. Tijekom toga razdoblja, koje se još naziva i hrvatski narodni preporod, počinju izlaziti i *Novine horvatske*, s književnim prilogom *Danica*. Bio je to časopis u kojem su književnici ostvarivali svoje ciljeve i objavljivali djela kroz kojima su poticali narod na borbu i svjesnost o njima samima.

Ilirizam je započeo djelovanjem mlade hrvatske inteligencije, vođene idejom slavenizma, tj. ujedinjavanjem svih južnoslavenskih naroda u jednu državu u kojoj bi se govorio jedan jezik, no završio je zabranom ilirskog imena. Ime potječe od naziva koji su slavenski narodi upotrebljavali kao kolektivno obilježje, a u Hrvatskoj je izabrano kao zamjena pojma jugoslavenstvo.⁴

Sudbina hrvatskog naroda, hrvatske kulture i hrvatskoga jezika tijekom hrvatskog narodnog preporoda ostvarila je zasluženno pravo na vlastiti opstanak i afirmaciju kroz književnu riječ. U ovom književnopovijesnom razdoblju naglasak je stavljen na javna djelovanja književnika koji su na taj način naglašavali odnos pojedinca prema višim ciljevima kao što su nacionalni identitet, domovina, hrvatski jezik, hrvatski narodni običaji i tradicija. Javlja se autobiografska proza u kojoj je pojam privatnog, kao i usmjerenost na unutarnju perspektivu pojedinca, minimaliziran, ugrađen u razne prozne oblike. Obično u njima dominira pisanje o javnim zbivanjima, ali se uočava i sklonost naratora da piše o sebi ili o zbivanjima koja ga okružuju na posve osoban način i uz vlastiti komentar.⁵

Kada govorimo o autobiografskoj prozi u razdoblju romantizma, onda primarno mislimo na žanrove poput autobiografskih zapisaka i dnevnika u kojima je naglasak stavljen na samospoznajni trenutak, premda znatno opterećen referencijalnim prostorom javnoga, kao i na

⁴ <http://www.scribd.com/doc/50411028/ilirizam> (28.8.2014.)

⁵ Helena Sablić Tomić, *Autobiografska proza i razdoblju hrvatskog romantizma*, str. 13.u: *Hrvatska autobiografska proza*, Zagreb, 2008.

putopise i pisma koji autorovu osobnost legitimiraju kao dokument pripadajućega vremena približavajući se historiografskom načelu pripovijedanja.⁶

Uzme li se u obzir činjenicu da su autori većinom izvan matične domovine spoznavali i osvijestili potrebu za emancipacijom nacionalnog identiteta, da su se nakon školovanja vratili u rodne gradove ili krajeve i postali vodeći idejni i moralni čelnici hrvatskog narodnog preporoda koji su preko pisanja o domovini, o hrvatskom narodu, običajima, kulturi i jeziku nacionalno-didaktički djelovali na čitatelje, dolazi se do zaključka da su i intimu doživljavali kao dio nacionalnoga.⁷

U razdoblju romantizma ne može se govoriti o čistoj diskurzivnoj situaciji kao u korpusu autobiografske proze nego o polidiskurzivnim djelima u kojima se međusobno prožimaju različiti diskursi. Često je autobiografski zapisak upotpunjen pismima, korespondencijom autora. Autobiografski diskurs čita se tijekom razdoblja hrvatskog romantizma u različitim pripovjednim žanrovima i gotovo uvijek on označuje pogled na dogođeni život.⁸

Dakle, osnovna namjera romantičkih pisaca koji pišu jedan od autobiografskih žanrova jest obrana nacionalnih ideja, izlaganje argumenata iz stvarnih, netom dogođenih situacija, kao i težnja za povijesnom kontekstualizacijom vlastitih postupaka.⁹

⁶ Sablić Tomić, Helena, *Autobiografska proza u razdoblju hrvatskog romantizma*, str. 15.u: *Hrvatska autobiografska proza*, Zagreb, 2008

⁷ Sablić Tomić, Helena, *Što je nama Dragojla Jarnević danas?* U: *Zbornik radova sa stručnog skupa o D. Jarnević, Karlovac, 2013.*

⁸ Sablić Tomić, Helena, *Autobiografska proza u razdoblju hrvatskog romantizma*, str. 17.u: *Hrvatska autobiografska proza*, Zagreb, 2008

⁹ Sablić Tomić, Helena, *Što je nama Dragojla Jarnević danas?* U: *Zbornik radova sa stručnog skupa o D. Jarnević, Karlovac, 2013.*

3.2. Biografija Dragojle Jarnević

Dragojla Jarnević bila je književnica i pedagoginja, rođena u Karlovcu 4. siječnja 1812. godine, gdje je i umrla 12. ožujka 1875. godine. Na početku Dnevnika uvodi čitatelja u svoje rano djetinjstvo i opće podatke o svojoj obitelji: „*Otac mi bijaše trgovac železnarije, u svog vremena jedan od najvrljih i svom rodu najvjernijih gradjana. (...) On nas ostavi dobro priskrbljene u imutku; ali udovica od 35 godinah, a sitniš oko nje kako da se snajde. Meni tada bijaše upravo sedam godinah, a bijah mezimče očevo...*“¹⁰ Nadalje Dragojla progovara o odnosu s braćom i sestrama, blago kritizirajući majčin odnos prema ostaloj braći i pričajući o svojom boležljivosti i želji za znanjem.

Upravo ta želja za učenjem i stjecanjem naobrazbe vodi ju u školu, točnije pučku školu na njemačkom jeziku u Karlovcu; od 13. godine samostalno je učila. Progovara o prvim ljubavima, poput Redingera i Friedricha, no sama ta ljubav ostaje isključivo dječja. Dragojla lagano osjeća i tinejdžersku patnju zbog nesretne ljubavi te se okreće isključivo školi i knjigama. Njezina patnja vidljiva je iz intimnije perspektive u Dnevniku, koju bilježi 1833.godine kao mlada djevojka: „*Oj ja ga ljubim, kako ni koja djevojka, i osjećam da mi bude doživotno u srcu živio, ali puteno poželjenje me neće nikada navesti da mu padnem na grud, da mu žrtvujem kriepost, kojom se sbiljam ponašam i koja mi je najveće blago.*“¹¹ Idućih nekoliko mjeseci dnevnčkih zapisa, Dragojla progovara o svojoj zaljubljenosti u Redingera i obiteljskom forsiranju da pođe za Friedricha. Iduće stranice posvećuje problemima u obitelji, progovara o braćama i sestrama te velik značaj pridodaje putopisnim zapisima mjesta i zabava koje posjećuje: „*Zloban, osvjetljiv, brbrav, s jedne strane pohlepan za novcem, a z druge razsipan do zla boga. Rada bi igrao rolu preimučnoga, a neda se. Mati se zadužuje za njega, a ne misli na svoju starost,*“¹² U Grazu 1839. učila je krojački i kitničarski zanat, u Trstu i Veneciji služi u plemićkim obiteljima kao pratilja i odgojiteljica. Pod utjecajem I. Trnskoga počinje pisati domoljubne stihove te progovara o odnosu s njim koji se zasniva na međusobnom uvažavanju i poštivanju i neizmjerne ljubavi prema domovini i hrvatskom jeziku, pod utjecajem ilirskog pokreta.

Nakon povratka u Karlovac (1840.) uzdržava se šivanjem, piše pjesme, okušava se u prozi te surađuje u preporodnim časopisima. Od 1849. do 1853. vodila je privatnu djevojačku školu, potom je u Pribiću i Krašiću poučavala seosku djecu. Povremeno je boravila u Mariji

¹⁰ Jarnević, Dragojla, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac, 2000., str.9

¹¹ Jarnević, Dragojla, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac, 2000., str.25

¹² Jarnević, Dragojla, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac, 2000., str.63

Bistrici u opata I. Krizmanića te u Zagrebu, gdje se kretala u krugu hrvatskih preporoditelja. Od 1866. ponovno je u Karlovcu te se druži s istaknutim prvacima hrvatskoga učiteljskoga pokreta (D. Trstenjak, S. Fabković, J. Tomić), upoznaje se s pedagoškim problemima, piše stručne članke, drži predavanja, sudjeluje u radu Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora i 1872. postaje njegovom pravom članicom. Objavila je nekoliko stručnih priloga o praktičnim pitanjima u *Narodu* (1872.), *Slovanskom pedagogu* (Prag 1872.), *Napretku* (1873.), *Obzoru* (1873.) i *Narodnim novinama* (1874.). Iako odgojena na njemačkom jeziku i književnosti (prva joj je pjesma *Fantasien eines gequälten Herzens*), u književnom se stvaralaštvu domoljubnim i ljubavnim pjesmama pridružila hrvatskoj preporodnoj lirici objavljujući ih u *Danici ilirskoj* (1839.–1840., 1842.–1843.), *Kolu* (1842.) i *Der Pilger* (1843.). U tim jezično nedotjeranim i metrički krutim stihovima, uglavnom ispod suvremenih pjesničkih dosega, postupno povećava udio subjektivnosti (raslojavanje osjećaja, odmjeravanje erotike s prijateljstvom i domoljubljem), a uočljiva je i blaga crta romantičarske ironije te fantastike. Uspješnija je bila kao pripovjedačica.¹³

Jarnevićeva je počela s pjesmama. Njezina prva pjesma *Želja za domovinom* tiskana je u *Danici* 1839., a napisala ju je nakon poznanstva s Trnskim, koji ju je i pridobio za ilirski pokret. I poslije toga surađivala je u *Danici*, potpisujući se iza imena i prezimena „ilirkinja iz Karlovca“ ili „iz Hrvatske“.¹⁴

U 21. godini života počinje voditi *Dnevnik* i ne odustaje gotovo do smrti. *Dnevnik* je zanimljiv i kao dokument i kao priča o životu jedne žene tijekom 19. stoljeća. Dragojla u njemu odaje svoj visoki intelekt, ali i svoje nepristajanje da je se određuje kao biće slabijeg spola. Bila je izuzetno samosvjesna i samopouzdana mlada žena, jedna od najčitanijih spisateljica preporodnog razdoblja.¹⁵

U trenutku pisanja dnevnika Dragojlina je žudnja usmjerena prema lijepoj kreposti domoljublja, poštenju i ljubavi. Nazivali su je mudračicom, jer je bila naklonjena pisanju i znanju; domorotkom, jer je pripadala ilirstvu; nemilkom, jer je u tematski sustav svojeg dnevnika upisivala potisnutu emociju, tjelesnost i žudnju.¹⁶

Potpuno je svjesna javne pozicije svoga dnevnika, posebno kada počinje 1833. prevoditi njemački dio dnevnika na hrvatski jezik, izravno se obraćajući čitateljima sa ciljem uspostavljanja što prisnije komunikacije.

¹³ <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=132> (28.8.2014)

¹⁴ *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 29/II, Matica hrvatska, Zagreb, 1965.

¹⁵ D. Detoni Dujmić, *Ljepša polovica književnosti*, Zagreb 1998., str. 71

¹⁶ Sablić Tomić, Helena, *Što je nama Dragojla Jarnević danas?* U: *Zbornik radova sa stručnog skupa o D. Jarnević, Karlovac, 2013.*

Središnja tema *Dnevnika* je pokušaj identificiranja sebe unutar vlastite egzistencije kao i tumačenje vremena i nekih osobnih povijesti. Jarnevićeva udovoljava kroza nj borbi između srca i razuma dok je nadahnuta živom preporodnom atmosferom.

3.3. Prema dnevničkim zapisima

Karlovac, siječanj 1839. godine

Dragojla je nesretna zbog bolesti i prilično depresivna, zaokupljena novčanim problemima. Ne razumije kako drugi ljudi mogu biti tako nemarni u vezi svojih života. Sestra Jula ju moli da joj pozajmi 20 forinti, a kao zalog joj daje svoje srebrne žlice. Dragojla ih uzima jer se prilično teško odvaja od svojih ušteđenih forinti, a i smatra da su žlice kod nje sigurnije. Dragojla ne odobrava sestri njezinu rastrošnost i prisjeća se kako ju je često dovela u nepovoljnu materijalnu situaciju jer je posuđivala previše novaca. Dragojla ističe da je ona novca kao materijalnog dobra željna samo u količini koji je njoj dovoljan za lijepi život i opstanak; previše ga ne želi. Žudi za putovanjem i odlaskom nekamo daleko jer ima osjećaj da ju njezin vlastiti dom guši. Misli da će ju promjena klime i zraka učiniti zdravijom osobom. Napominje kako svašta zna raditi pa bi se mogla i zaposliti u inozemstvu. Želi se malo zabaviti u životu, mami ju zabava i užitak. U siječnju puno mašta o promjenama.

Karlovac, veljača 1839. godine

Dragojla se žali zbog niske temperature i sjevera koji puše; nedostaje joj svježeg zraka, a zbog lošeg vremena primorana je ostati kod kuće. Srdita je na sestru i njezinog muža jer smatra da se nedolično ponašaju. Priča o sestrijoj prošlosti i ljepoti. Nesretna je jer se sestra prerano udala, smatra da je mogla naći boljeg partnera od sadašnjeg supruga. Napominje kako Dragojlu Jarnević doživljavaju ostali ljudi, osobito žene, a i sama iznosi mišljenje o sebi: „*Kažu mi da se uzvišam nad druge ženske. Ja se ne precjenjivam, ali znam, da sam bolja od tisuće njih ostalih, jer upotrebljavam darove naravne za uzvaršiti duh, za uzdržati tielo bez moralnoga grieha.*“¹⁷

¹⁷ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000.

Protivi se mišljenju da žena treba biti raskalašena i da treba koristiti svoje tijelo kako bi ostvarila nešto u životu.

Karlovac, ožujak 1839. godine

Dragojla puno radi i u radu joj protiču dani. Katkad žali zbog toga, ali se veseli što ima sve više i više novca. Obavještava majku i sestru da na proljeće planira otići u svijet. One je ne odvrćaju od njezinog nauma, ali joj govore da valjda ona zna što čini jer je dovoljno pametna. Smatra da ju braća i sestre ljube isključivo iz koristi jer ih često materijalno podupire te zaključuje da ne treba žaliti što odlazi.

Karlovac, travanj 1839. godine

Dragojla se sve više raduje trenutku kad će otići u svijet. Osjeća se kao da joj je sve tješnje ovdje među livadama i bregovima. Pita se što je to što joj ne da mira i nagoni ju na odlazak iz svoje domovine. Govori kako ju ne može zadovoljiti da u životu bude samo majka i domaćica te kako bi je uništila činjenica da bude udana za čovjeka kojeg ne voli. Kako dosad nije nikoga zavoljela, ne može se ni zamisliti u toj ulozi. Smatra da je kažnjena jer joj je tijelo bolesno, a duša željna putovanja i dalekih krajeva koje je upoznala kroz knjige. Ako bude uvidjela da joj se ni u tuđini se sviđa, ona zna gdje je njezina domovina i rado će doći natrag. Govori da se treba moliti Bogu: „Tko mu se moli, njega Bog ne iznevjeri i ne ostavi.“

3.4. Feministički pristup u *Dnevniku*

„Moje je geslo: neokrinkana istina u svakom položaju života, niti ću se prećerivati krepostmi, niti ću se stiditi slabočah, kojimi čovjek više ili manje obiluje.“¹⁸

Jarnevićeva svoje dnevničke zapise temelji na okrutnoj stvarnosti, na neublažavanju gorčine događaja i istine te nastoji što vjernije iznijeti činjenice. U njima uglavnom zapisuje svoja razmišljanja o životu, o sebi samoj i o ljudima koji ju okružuju .

Zaokupljena je vlastitom osobnošću i razvojem, željom za pisanjem, učenjem i proširivanjem vlastitih vidika te moralnošću u svakom pogledu, zbog koje se i razboljela. Kritički se odnosi prema svijetu koji je okružuje, osobito prema ljudima koji se prepuštaju vlastitim čulima dopuštajući im da se njima vode kroz život. Jarnevićeva oštro i javno kritizira sve žene poput njezine sestre koje se udaju radi dobrobiti i koje se suviše oslanjaju na svoju obitelj i roditelje, a odavno su se trebale osamostaliti: „...a što ona ne ima načina štediti, nisam joj ja obvezana nabavljati. Ako smo mi braća, nisu nam kese sestre.“¹⁹

U moralnom pogledu, Dragojla je izuzetno jaka osoba koja teži zacrtanim ciljevima, neprestano propitujući je li dovoljno učinila za sebe i druge. Istovremeno je nesretna osoba nezadovoljna životom, često ne sluša svoje unutarnje *ja* te pokušava zatomiti potrebu spolnosti smatrajući da bi je to omelo u njezinom književnom stvaralaštvu. Osvrće se na sestrin brak koji smatra mučenjem jer je nastao iz koristoljublja a ne ljubavi, i samim time ga ne opravdava. Njezina ženska strana uočava se u kritiziranju svojeg šogora koji besramno vara njezinu sestru s drugim ženama, pri čemu ona osuđuje i žene i njega, istovremeno ističući svoju različitost: „ *Ja ne idem za tim tjelesne i duševne prednosti upotrebiti u prilog tielu – razkalašenosti se prepušćati, misleć, da je to jedina svrha žene.*“²⁰

Želi ostvariti više od onoga što trenutno jest, stoga njezini dnevnički zapisi poprimaju notu sumornosti i patnje. U njima nedostaje životne radosti; rođena je u dobrostojećoj obitelji koja je propala ubrzo nakon očeve smrti i dijelom preuzima brigu o sestri i bratu koji drukčije doživljavaju život i često se prepuštaju užicima za razliku od nje, ali ne i uzbuđenja kada napušta Hrvatsku sa željom da upozna svijet i otkrije ljepote o kojima je čitala u knjigama.

Subjektivnost njezinih iskaza očituje se kroz događaje koji joj predstavljaju svojevrsan način nanošenja osobne boli jer se, pišući, vodi isključivo nagonom i instinktom. Ona prilično hrabro iznosi svoje ideje te na izravan način progovara o problemima koje uočava. Razmišlja o braku s osobom koju će voljeti, čezne da bude voljena i da voli, no često je kritična , daleka i odbojna

¹⁸ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000., Predgovor

¹⁹ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000., str.39

²⁰ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000. , str. 41

prema osobama suprotnoga spola, a u brak ulazi tek poslije četrdesete, i to ne s muškarcem kojega voli, što na kraju potvrđuje ili promjenu njezinih stajališta, ili sazrijevanje, ili prihvaćanje i mirenje sa sudbinom.

Dugi niz godina i kroz čitav *Dnevni*, Jarnevićeva se vodi idejom samostalne žene, neovisne o muškarcu, što predstavlja ogromni odmak od uobičajenog doživljaja žene u 19. stoljeću: „...*ali pravednim načinom i svojom mukom dužna sam si nabavljati za moj obstanak materijalni i dužna čuvati...*“²¹

Njezin dnevnik je istovremeno i diskurzivna intima prepuna strepnje, tuge, osamljeničkog života, ali i strasnog zanosa. Oni se čitaju kroz strasne zapise autsajderskog položaja žene u društvu: „*Uzburkana vremena, koja sada vladaju, čine me da žalim što nisam muško, ili bar postojanog zdravlja, kad bih se mogla postaviti – usprkos mom ženskom spolu – u red boritelja za dom i narodnost. Kao žena ne stojim na svojem mjestu, a kao muškarac ne mogu.*“²²

Ona traga za svojim putem i raznim spoznajama o svijetu oko sebe; iskrena je i dobra prema ljudima koji ju okružuju, ali je opet i dovoljno čvrsta i odlučna da stane na kraj nepravdi koja joj je nanesena. Samosvjesna je i odlučna u namjeri da uvede promjene u svoj život koji ju guši obvezama prema drugim ljudima, istovremeno zanemarujući vlastite potrebe. Dragojla za život zarađuje šivajući. Ona je vrsna krojačica i švelja, koja se ne boji napredovati u poslu kojim se bavi, čak i pod cijenu napuštanja vlastitog doma i odlaska u inozemstvo. Vrlo je uporna osoba, izuzetno vrijedna i odgovorna u onome što radi. Smatra da čovjek treba brinuti o sebi samome, ako za to ima mogućnosti, a imat će ih ako njeguje talente koje nosi u sebi.

Posao krojačice smatra privremenim, doživljava ga kao odskočnu dasku ili sredstvo kojim će doći do višeg cilja. Čezne za promjenom posla; teži postati odgajateljicom, no manjak novca joj to onemogućava. Uz sve svoje obveze, ipak uspijeva uštedjeti popriličan iznos novca kojim će si omogućiti naukovanje. Tim činom, ali i hrabrošću da ode sama u nepoznate krajeve, Dragojla ističe svoju žensku unutarnju snagu, za koju se tada vjerovalo da ju žene ne posjeduju jer su bile predodređene isključivo za brigu o djeci i kućanstvu te ih se namjerno podcjenjivalo kako bi bile ovisne o muškarcima. Njezina želja za promjenom i za ostvarivanjem vlastitog izbora o svojem životu vodi ju u Graz, o kojemu ona isprva mašta kao gradu slobode i većih mogućnosti koje nije mogla ostvariti živeći u Hrvatskoj i Karlovcu.

²¹ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000., str.152

²² Sablić Tomić, Helena, *Što je nama Dragojla Jarnević danas?* U: *Zbornik radova sa stručnog skupa o D. Jarnević, Karlovac, 2013.*

Komunikativna i otvorena prema ljudima, Dragojla brzo pronade način kako će stići do Graza, gdje želi usavršiti svoj zanat kod kakve „*maršand de mode*“. Njezina je mana što previše vjeruje ljudima, vjerojatno polazeći od sebe same kao iskrene i pravedne osobe. Naivno doživljava slučajna poznanstva na putu koja se nisu uvijek pokazala kao dobronamjerna, stoga čvrsto odluči za vrijeme svoga naukovanja držati se podalje od ljudi, osobito muškaraca. Iako je daleko od rodne kuće i od domovine, Dragojla s ponosom ističe svoju narodnost te, gajeći duboke osjećaje prema Hrvatskoj, progovara: „*Ali ako sam ovde i tuđa, ja se lje ne dam na to ime moje kao Hrvatica smraditi.*“ Kritizira djevojke lakoga morala kojih u Grazu ima puno: „*Svaka ima ljubovnika, pa čim skupi iz kuće već ju ovaj, koji onuda na čošku i sokaku čekaju, ulovi za ruku, pa hajde u šetnju.*“²³

Dragojla vrlo brzo shvaća da se i u Gradcu, gradu u kojem se tada obrazuje puno hrvatskih studenata, po mnogočemu razlikuje od ljudi iz svoje sredine, prije svega svojom moralnošću i prihvaćanjem odgovornosti za vlastiti život. Gradačkim djevojkama i ženama zamjera put kojim one dolaze do svojih ciljeva, a koji se često temelji na *nećudorednosti*. Za razliku od njih, ponosi se svojom čednošću, a svoje ciljeve postiže isključivo predanim radom, marljivošću i velikom odgovornošću.

Oduševljava ju veliki grad koji nudi život sasvim različit od onoga iz kojeg ona dolazi: „*Bože moj, kakav užitak imadu velikograđani, svuda veselje, radost, bezbrižnost!*“²⁴ U Gradcu vidi mogućnost vlastite kulturne izobrazbe i duhovne nadogradnje za kojom toliko čezne, stoga često odlazi na kazališne predstave, u crkvu i u duge šetnje u kojima otkriva nepoznate ustanove i povijesne spomenike i umjetnine. Austriju, točnije Štajersku u koju je došla izučiti zanat, često uspoređuje s Hrvatskom i rodnim krajem pitajući se: „*Zašto je Hrvatska tako u nazadtku, tako uboga, tako neznatna?!*“²⁵ Njezin život u Grazu nalikuje životu ostalih studenata – našla je povoljan smještaj u velikom gradu, živi vrlo skromno i štedljivo kako bi joj uštedevina od kuće bila dostatna do završetka nauke.

Iznoseći ove činjenice, treba imati na umu da je to slika Hrvatske i hrvatskog društva u 19. stoljeću koje je bilo izrazito patrijarhalno i u kojemu je žena bila lišena prava na vlastiti izbor i odlučivanja o sebi samoj.

Za razliku od drugih književnika koji težište stavljaju na društvena i politička događanja, Dragojla Jarnević o njima sasvim malo piše, a kada progovara o toj temi, naglašava svoj identitet i vezanost za domovinu, osobito u razdoblju kada se nalazi u tuđini i govori njemačkim jezikom:

²³ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000., str.119

²⁴ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000., str.100

²⁵ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000. str.256

„Oj, kako mi bijaše srce puno strasti, govoreć poslie dugog vremena u materinskom jeziku. Sada osjećam da mi je hrvatski miliji nego mi bijaše na domu.“²⁶

Ipak se u svojim dnevničkim zapisima, koje dotad piše njemačkim jezikom, osvrće na književnu scenu toga vremena spominjući *Danicu* i književnike koje u njoj objavljuju svoje radove. Slučajno poznanstvo i razgovor s Ivanom Trnskim, književnikom koji u *Danici* objavljuje pjesme domoljubnog sadržaja, navode ju na intenzivnije bavljenje književnošću i učenje hrvatskoga jezika kojeg Trnski, kao veliki zagovornik ilirizma, naziva ilirskim jezikom.

Oduševljava se njegovim idejama, uljudnošću i uglađenošću, uživa u njihovim intelektualnim i literarnim razgovorima te shvaća potrebu učenja i pisanja na materinskom jeziku. Trnski je podupire u učenju jezika i u književnom radu, a u njoj prepoznaje djevojku sasvim drukčiju od ostalih djevojaka: „I on mi kaže, kao što mi kazaše već mnogi muškarac, da sam duhovita, da imadem krasnih sposobnosti društvenih; da opažam i sama, da su mnoge djevojke, da i gospoje, nadaleko u znanju sve koječega za menom, i da me one glede toga moga znanja mrže.“²⁷

Ubrzo dobije posao odgajateljice u plemićkoj obitelji Neiman u Gradcu, učiteljice glasovira. Tamo doživljava prvo neugodno iskustvo na račun svoga naroda kada djevojke koje podučava gđa Neiman izjave: „Hrvati su ljudožderi, divlji narod!“ te da će posao odgojiteljice najlakše naći u Trstu „gdje rado primaju Njemkinje za odgojiteljice“. Nazvana pogrdnim imenom, staje u obranu hrvatskog naroda posramivši *naobražene i visokorođene djevojke* svojim žarom, rječitnošću i inteligencijom *obične hrvatske djevojke*.

Iz Gradca se ne vraća u Hrvatsku nego odlazi u Trst, a potom i Veneciju, gdje radi kao odgajateljica, no istovremeno se pridružuje ilircima pišući domoljubne pjesme pripovijetke koje objavljuje u knjiženim časopisima poput *Danice*, *Kola* i *Obzora*. Uz groficu Sidoniju Erdödy Rubido, Dragojla Jarnević postaje žestoka zagovornica ilirskog pokreta.

„U razdoblju ilirskog pokreta, u borbi protiv tuđinskog, njemačkog utjecaja, računa se s odgajateljskom ulogom žena i stoga se oslonac traži u ženskoj čitalačkoj publici od koje se očekuje marljivo čitanje i širenje knjiga pisanih na hrvatskom jeziku. Od žena se ne očekuje kritika pročitano, odnosno književna kritika, nego oduševljenje za ilirsku ideju, prihvaćanje pročitano, hrvatskog jezika prije svega, i primjena usvojenog u odgoju djece.“²⁸ Dragojla striktno izriče neslaganje s navedenom činjenicom doživljaja žene i smatra kako svaka žena ima um za sebe, sposobnost odlučivanja, zaključivanja i razmišljanja te da je proces „poglupljivanja“ žena iznikao upravo iz njihovog dopuštanja da ih se tako doživljava, što se naročito ogleda u

²⁶ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000., str.45

²⁷ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac 2000., str. 47

²⁸ Zečević, D., *Žensko pismo i pismo za ženu u hrvatskoj književnosti 19.stoljeća*, U: *Kruh i ruže*, br.5/6, 1995./1996.

njezinom pristupu prema brojnim muškarcima koji su je olako shvaćali tijekom života. Kroz dnevnik često žali zbog činjenice što nema pravo glasa i što nije muškarac: „Da sam ja muž, pak da mi je govoriti u saborih...“²⁹

Kada je pročitala u novinama Glasonoša da je Trnski prebačen u Karlovac, piše nakon proživljenog uzbuđenja: „*Eto na, kako je čovjek čudnovati stvor! Gdje misli da ga ni gromovi nebeski ne bi ganuli, gani ga često neznatna stvar.*“³⁰

Konačno u 40-oj godini izgubila je već svu sposobnost da ljubi i više nije ljubila. U 40-oj godini je posve tupo i mehanički dala svoje djevičanstvo, a da pri tome nije bilo ni ljubavi koja sve posvećuje ni užitka. Od onda je živjela kojekako, zadovoljavajući se mrvicama.³¹

Na početku stoljeća mislilo se, vidimo, da život žene prestaje u četrdesetoj godini, da bi nakon toga preostalo trajanje po uzoru na književni motiv kanarinčeve ljubovce. Značajno je da je dnevnikom Dragojle Jarnević inaugurirana tema čovjekove svemirske usamljenosti na zemlji i suočenosti sa smrću.³² Taj pesimizam uočava se i u Dnevniku kada Dragojlu zahvaća svojevrsni pesimizam prouzrokovan neutaživom željom za ljubavi kojoj je svojevremeno prošlo „pravo vrijeme“. Neki teoretičari čak tvrde da je njezino boležljivo stanje i narušeno zdravlje bilo prouzrokovano upravo tom neutaženom žeđi za ljubavi koju ona nikada, kao takvu idealnu o kakvoj je maštala još u ranijoj dobi, nije pronašla. U rujnu u Pribiću se događa svojevrsni odstup od Dragojlinih uvjerenja i težnji, a sam odstup utjelovljen je u seoskom momku Niki prema kojemu ona osjeća žudnju prouzrokovanu dugogodišnjom čežnjom za Ivanom Trnskim: „Dugo sam š njom boj vodila, dugo sam joj se rugala, dok me konačno savladala i komu me podložnu činila?“³³ Dragojla je razapeta između čežnje i želje i između moralnosti kojom njezina duša obiluje i to čini veliku okosnicu i njezin unutarnji sukob duž cijelog dnevnika. Ona se često svađa sama sa sobom kroz svoje zapise, čitatelj ponekad ima osjećaj kao da su dvije različite Dragojle zarobljene unutar zapisa, no njezina fantastična sposobnost balansiranja između tjelesnog bića Dragojle i duševnog bića Dragojle uklanjaju i najmanju sumnju i zbuđenost u čitatelja. Upravo ovim djelom dnevničkih zapisa Dragojla dokida ideju o kupovanju ljubavi koji je svojstven isključivo za mušku populaciju jer su oni tipizirani kao osvajači i oni koji se bore za ljubav nježne djeve. U dnevničkim zapisima realizira se nova i nama suvremena mogućnost

²⁹ Jarnević, D., Dnevnik, Matica hrvatska, Karlovac, 2000., str.728

³⁰ Zečević, D., *Dragojla Jarnević*, SN Lider, Zagreb, 1985, str.15

³¹ Marjanović, Milan, *Memoiri Dragojle Jarnević*, Obzor, Zagreb, god.XLVIII, br.1., str.6-7

³² Zečević, D., *Dragojla Jarnević*, SN Lider, Zagreb, 1985, str.15

³³ Jarnević, Dragojla, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac, 2000., str.526

života primjerenog ne samo muškarcu, kojemu je kako-tako u književnim djelima dopušteno da kupuje ljubav i užitak, nego i ženi koja podliježe sferi istih i sličnih doživljaja.³⁴

Tema novca je također velika okosnica u djelu; Dragojla kroz posljednje godine dnevnčkih zapisa bilježi učestale trzavice u obitelji jer novac postaje mjerilo imućnosti u društvu te Dragojla smatra kako se njezina obitelj željno nada njezinoj smrti upravo iz tih razloga. Treba uzeti u obzir da je Dragojla 60-ih godina 19.stoljeća već razvijena žena koja je prilično netipična za podneblje u kojem živi; uspješna, imućna i neovisna, sve ono što druge žene nisu bile te je upravo zbog toga stvarala istodobno i strah, odnosno nepovjerenje prema svemu što nije „normalno“ i uobičajeno, te ljubomoru kod ljudi koji su je okruživali.

U nastojanju da izbori materijalnu i osobnu nezavisnost u odnosu na društvo i porodicu, autorica dnevnika sagledava čovjekovo postojanje u zajednici s drugim ljudima kao proces stvaranja, davanja i uzimanja određenih vrijednosti koje su mjerljive novcem. Upravo na tom planu ispisiuje Dragojla Jarnević proces svoje borbe za samostalnost i dostojanstvo što će postati društveno i književno bliska tema tek u suvremenom svijetu.³⁵

Dnevnik piše od 1833. do 1874. godine. Počinje ga pisati u svojoj 21., a završava u 62. godini života. On je njezino najopširnije (~ 1000 stranica) i najznačajnije književno djelo pa se može zaključiti da se cijeli život bavila pisanjem, što je vrlo neobično za ženu njezinoga vremena, svjesno odabirući položaj samostalne, neudate žene koja živi od svoga rada (samouka krojačica, odgojiteljica, književnica).

Oskudno zarađuje šivanjem i podučavanjem djece. U Pribiću podučava djecu za poneku kokoš, jaja ili mlijeko ili joj siromašne majke pomažu u poslovima oko kuće. Neprekidna briga za materijalnu stranu opstanka, stalni naponi da se neizvjesnost budućnosti barem djelomice svlada radom i zaradom za taj rad, govori ne samo o borbi za opstanak nego prije svega i o naporima da se izbori osobna samostalnost i neovisnost.³⁶

Njezina oštrina i direktost u nastupu naročito se uočava prilikom problema nepronalaska čitalačke publike koja je, u ono doba, prilično neobrazovana zbog pojave parnog stroja, nadničnja, nemogućnosti obrazovanja koje je trebalo plaćati, ali i nepismenosti na stranim jezicima, odnosno u duhu mađarizacije i germanizacije, hrvatski narod bio je gotovo zaboravio na svoj vlastiti jezik: „A da pisala bih! Ali komu? Nakladnici se tuže da ne imaju čitalacah i da je

³⁴ Zečević, D., *Dragojla Jarnević*, SN Lider, Zagreb, 1985, str.18

³⁵ Zečević, D., *Dragojla Jarnević*, SN Lider, Zagreb, 1985, str.20

³⁶ Zečević, D., *Dragojla Jarnević*, SN Lider, Zagreb, 1985, str.24

sve pošvabčeno. Što i sama znadem da jeste. U varaših indi slabo čiatalaca, a po selih nikakvih. Za koga dakle pisati?“³⁷

Dnevnik je isprva pisala njemačkim jezikom, a potom i nezgrapnim hrvatskim (zarazivši se idejama ilirizma), stoga on obiluje pravopisnim pogreškama (nemože – ne može, očeli – hoće li, izrazuje - izražava...), stilskim nezgrapnostima („*Jer, da se ne budem onako s Coroninijem sastala, i njegova plemenita duša pronikla moj položaj, znajući on tršćanski život, ja bih bila morala bježati umah prve dane odovuda.*“) i autoričnim tvorenicama (ručkasti – ručni, šijenje – šivanje...)

Dragojla Jarnević utvrđuje kako su odnosi među ljudima uvjetovani ekonomski. Do danas, malo je djela u hrvatskoj književnosti u kojima se tako jasno očituje princip ekonomske razmjene unutar obitelji. Teret sudbine pojedinca nije prema tome tek ogledalo nekog mističnog „prokletstva“, iako je i ta crta prisutna, nego i teret posve realističkih skučenih ekonomskih mogućnosti.³⁸

Dragojla tijekom cijelog svog života odstupa od klasičnog pojma žene, žene kao pasivne, podložne i potčinjene muškarcu. Upravo zbog tih društveno prihvaćenih normi koje su vladale u razdoblju kad je i ona živjela, nerijetko se nalazila u situaciji da silno želi i ima potrebu izreći svoj stav, no zbog okorjele priproste činjenice da je žena nalazila se lišena mogućnosti odlučivanja i donošenja odluka koje su ju indirektno obuhvaćale. Stoga ona svoj dnevnik doživljava kao krik, kao mjesto gdje ona može bez problema izreći sve svoje misli, želje i frustracije s kojima se dugo godina susretala. Kako bi se bolje pojmila ideja žene u 19.stoljeću, donosim citat Divne Zečević koji realno prikazuje sve ono što prosječna tadašnja žena jest i sve što Dragojla Jarnević nije bila: „Što se očekuje od žene u 19.stoljeću? Od žena se očekuje da se vladaju u skladu s društvenim normama i književnim što znači muškim predodžbama o ženi. Žena nikad ne smije zaboraviti da je žena, osobito kada govori o umnim temama. U širem smislu promatrano, za 19.stoljeće može se reći da traje do završetka Drugog svjetskog rata.“³⁹

³⁷ Jarnević, Dragojla, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac, 2013., str.655

³⁸ Zečević, D., *Dragojla Jarnević*, SN Lider, Zagreb, 1985, str.29

³⁹ Zečević, D., *Žensko pismo i pismo za ženu u hrvatskoj književnosti 19.stoljeća*, U: *Kruh i ruže*, br.5/6, 1995./1996

5. Zaključak

Dragojla Jarnević, hrvatska književnica 19.stoljeća, bila je po mnogočemu zanimljiva osoba: žena koja je svojim rukama zarađivala za vlastiti život, intelektualka koja se kritički odnosila prema sebi, drugima i društvu u kojemu živi. Boreći se za bolji položaj žene u društvu i opirući se društvenim konvencijama, jedna od malobrojnih zagovarateljica ilirskih ideja među populacijom muških književnika iliraca. Uživala je u intelektualnim razgovorima o politici, ekonomiji, društvenim zbivanjima i književnoj sceni svoga vremena, ne srameći se javno iznijeti svoje mišljenje i zastupati domoljubne ideje.

Metaforički progovara o vlastitoj tjeskobi i osjećaju sputanosti u doživljavanju sebe kao seksualnog bića, no vrlo hrabro piše o osjećaju nemoći koji proživljava zbog podložnosti tuđincima koji upravljaju životima njezinih suvremenika. U *Dnevniku* čitatelj upoznaje Dragojlu sa svim njezinim manama i vrlinama koje posjeduje, bez uljepšavanja, prkosno progovarajući protiv korupcije, ljudske nemarnosti, inertnosti, doživljaja žene, neiskorištavanja svega što se čovjeku pruža na planu znanja i intelektualnog izdizanja i žustro zastupajući u sve što ona sama vjeruje. Ilirski preporod Dragojli je rastvorio krila i dao joj književnu slobodu da poleti, a Dragojla je ilirskom pokretu vratila stvarajući *Dnevnik* kao ostavštinu hrvatskom narodu.

Uporno nastojanje da se izrazi u materinskom jeziku urodilo je *Dnevnikom*, njezinim glavnim djelom u kojem je dobila – bitku za jezik.⁴⁰

⁴⁰ Zečević, D., *Dragojla Jarnević*, SN Lider, Zagreb, 1985, str.83

6. Literatura i izvori

1. Bosanac, G. 2007. Umjesto predgovora: *antifeminizam kao intelektualni skandal (ili o suvremenom kompleksu Here)*. U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.) *Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse*. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije
2. Detoni Dujmić, Dunja, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb 1998.
3. Eichner, C.J. La citoyenne in the World: Hubertine Auclert and Feminist Imperialism. (<http://fhs.dukejournals.org/cgi/content/abstract/32/1/63>;
<http://www.spiritus-temporis.com/hubertine-auclert/> (8.9.2014.))
4. Jarnević, Dragojla, *Dnevnik*, Matica hrvatska, Karlovac, 2000.
5. Marjanović Milan, *Memoiri Dragojle Jarnević* u: *Obzor*, Zagreb, god.XLVIII, br.1
6. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 29/II, Matica hrvatska, Zagreb, 1965.
7. Sabljic Tomić, Helena, *Autobiografska proza u razdoblju hrvatskog romantizma*, u: *Hrvatska autobiografska proza*, Zagreb, 2008.
8. Sabljic Tomić, Helena, *Što je nama Dragojla Jarnević danas?* u: *Zbornik radova sa stručnog skupa o Dragojli Jarnević*, Karlovac, 2013.
9. Zečević, Divna, *Dragojla Jarnević*, SN lider, Zagreb, 1985.
10. Zečević, Divna, *Žensko pismo i pismo za ženu u hrvatskoj književnosti 19.stoljeća* u: *Kruh & ruže*, br.5/6., 1995./1996.
11. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=132> (28.8.2014.)
12. [http://www.scribd.com/doc/50411028/ilirizam\(28.8.2014.\)](http://www.scribd.com/doc/50411028/ilirizam(28.8.2014.))
13. https://bib.irb.hr/datoteka/524262.Kome_je_netreba_feministika_pedagogija.pdf